

ЗАЧИНАТЕЛЬ ПРАВОВАХИСНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

(до 90-річчя від дня народження Івана Світличного)

Як не я, тоді – хто! Не тепер, то коли?

Іван Світличний

Зиновій Антонюк
публіцист, перекладач,
учасник українського
національно-демократичного
і правозахисного руху,
м. Київ

Писати про конкретних людей, яких знав десятки років у різноманітних ситуаціях, завжди складно, особливо якщо пишеш про того, хто перемінив тебе, став якоюсь твоєю суттю, з ким маєш потребу досі подумки все звіряти.

Щоденника я не вів із відомих причин, а пам'ять сьогоднішня дуже далека від тої, що була в 60–70-ті роки, тож прошу вибачення за неминучі великі лакуни та можливі неточності в деталях, навіть у тих кількох епізодах, що їх я вибрав з бурхливого потоку тридцятирічного спілкування з **Іваном Світличним** (20.09.1929 — 25 .10.1992).

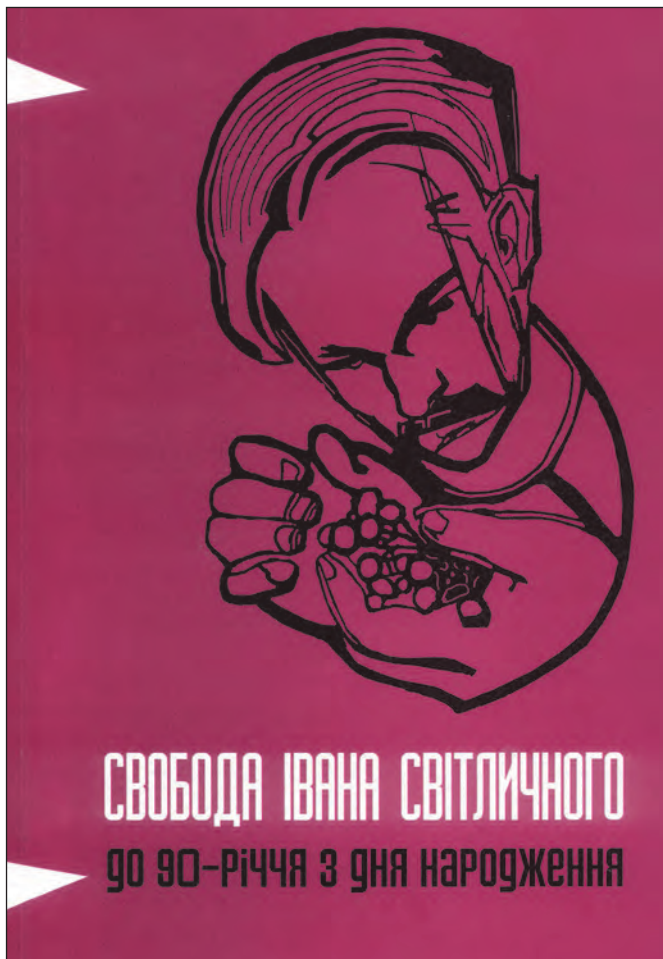
Сподіваюся, кожен зрозуміє, що будь-які спогади про когось неминуче стають спогадами передусім про себе, а тому й закликаю читача зробити корекцію всього, що лягло мені на папір, або вилучити оте світличнинське «Як не я, тоді – хто?» з потоку пам'яті подекуди надмірно егоїстичного антонюківського «я».

З Іваном Світличним познайомила мене десь у 1962 р. (точнішої дати не пам'ятаю) **Алла Горська**, до якої потрапили мої спроби бодай якогось першого узагальнення історичних поглядів мого покоління. Прийшов я за вказаною адресою на Уманську вулицю. Усміхнений вусатий чоловік зустрів мене дуже привітно, наче ми давно вже зналися, і запросив до своєї кімнати-кабінету, вщерть заставленої й заваленої книжками. Там було багато рідкісних для Києва книжок з української минувшини. Вони не були для мене відкриттям Америки, але таким відкриттям стала їх кількість й неймовірна старанність їх добору: маса книжок, виданих на крайньому заході України, деякі з них я пам'ятав з дитинства, але побачити їх у такій кількості в людини з крайнього сходу України – то було щось неймовірне. І вони не просто «існували» у Івана – вони були пропущені крізь його індивідуальну свідомість із дивовижним рівнем осмислення та узагальнення, чим я, вирішивши в середовищі тих книжок, похвалитися не міг.

Розмова була ознайомчою, але тривалою, а тому не формальною, як це буває здебільше під час знайомства. Ми одразу глибоко занурилася в історичні джерела, їх інтерпретацію, в гостру потребу мобілізації потенцій особистості.

Голос у Івана був тихий, а думка розвивалася, наче в легкому леті. Здавалося, що він наче з якогось іншого суспільства, «*суспільства духу*». Та коли його думка раз по раз ударяла в граніт реального життя, тоді я бачив, що це не якась гола абстракція, втеча від реальності, а піднесення над нею з чітким моральним максималізмом для особистості, бо тільки така особистість і здатна чинити опір сповзанню суспільства по похилій площині, опір отій «*вселенській втечі без погонь*».

Я сприймав тоді життя доволі пасивно: чекав змін, але щоб якось так... само собою. Мені тоді ще мало боліло, що серед численного населення маємо так мало індивідуальностей, що так багато людей, готових скинути не кайдани рабства, а суто людські невід'ємні тягарі – свободи, національної свідомості, моралі, творчості...

Тоді я ще не усвідомлював, що регресові духовного розвитку можна протидіяти тільки через подолання будь-якої ідеологізації свідомості, через становлення особистості.

Іван ставився до світу активно. Людину сприймав як феномен динамічний, багатомірний, а водночас цілісний. Його дуже цікавило питання, як допомогти людині подолати пасивність, як допомогти їй реалізувати прихований потенціал. Його цікавило становлення особистості. Пізніше я спостерігав, яке це щоразу було для Івана свято, а тоді він підкреслював, що активність приходить тільки як результат самоусвідомлення, як обґрунтування ідеалів та протидія руйнуванню усвідомлених вартостей.

Чи не під впливом тієї розмови я почав згодом складати свій «Конспект самоусвідомлення», який забрав у мене багато часу, бо розрісся на понад 600 сторінок машинопису. Незважаючи на прихильні відгуки багатьох людей на цей мій конспект, я все ж послухав Івана і не пустив його в світ: кількогадинна розмова з ним на цю тему в 1970 р. закінчилася фразою: «Треба «переварити» 600 сторінок на 200, тоді це й буде справжнє туге самоусвідомлення».

Іван був певен, що «розкута» «самоусвідомлена» особистість обов'язково створюватиме не замкнений новий «згуртований загін революціонерів за волю народу», а виключно відкриті громадські структури, бо «інакше все піде по старому колу»...

Переваги відкритої структури перед закритою я зрозумів досить легко, хоча й походив, здавалося б, із тих районів, де ще недавно панував принцип закритих підпільних структур, – панував, незважаючи на потоки крові з обох боків. Важче було із співвідношенням «особа – група – нація – людство».

Звичайно, в цій розмові я не міг одразу не відчути кардинальної різниці між нами, принципово різного світобачення. Я сповідував тоді «отарне», «отарно-групове», як я сьогодні називаю, що можна визначити делікатніше як «в основному свідомо національне». Але сьогодні я вже знаю той психологічний парадокс, що «групове» неминуче тягне за собою змаління свого справді особистого, а отже в процесі реалізації – і справді національного. Іван мав чітко виявлене особистісне світобачення, а через особистість – громадянське, а отже, й справді національне, яке не мало на собі жодних зовнішніх етнографічно-національних атрибутів. Сам Іван казав, що в нього просто естетичне бачення світу.

Все це я відчув одразу. Але осмислював почуте і відчуте довго – мабуть, кілька років. У цьому й полягає головний урок, який я виніс від Івана. І мушу визнати, що давався він мені не так уже й легко, хоч я вважав себе добре вишколеним, та й якийсь позитивний імпульс у цьому напрямі відчував у собі вже давно, ще до зустрічі з Іваном, під впливом життя. Тепер я розумію, як важко буває ламати стереотипи, всмоктані ще з молоком матері, а тому ціную результативні зусилля людей, що спричиняються до такого ламання.

Походжу з Холмщини, що входить нині до складу Польщі. Проїшов прекрасну холмську школу вуличного формування національної свідомості через постійні пікірування з польськими хлопчиками-ровесниками, що намагалися розпекти нас перекирванням окремих українських слів або фраз, а коли цього було замало – гучними викриками типу: «У русіна дуна сіна!», на що ми відповідали всією дитячою зграєю ще гучніше і дошкульніше: «У поляка чорна срака!» Адже ми вже давно засвоїли ще добукарний патріотичний вірш:

**«Я маленький холмщак,
Український козак.
Україну люблю здавна,
Віра моя православна.
Я не знаю, що то страх,
Ворог мій – поганий лях...»**

Згодом, коли трохи підріс, уже не сприймав довколишній світ виключно крізь призму отих спрощених постулатів національного виховання. Вже дружив з кількома польськими ровесниками, бо бачив батькову дружбу з їхніми батьками – тими польськими інтелігентами, що не тільки доброзичливо ставилися до українців, а й виступали за нечуване: за право українців мати свою незалежну державу, хоча це, звичайно, дуже дисонансувало із загальними настроями у польському середовищі Холма. Десь тоді я почав розуміти, що бабусині розповіді «на сон грядущий» про упирів, що смокчуть кров у людей, про відьом, які висмоктують молоко в корів і корови перестають доїтися, про євреїв, що додають християнську кров до маці, – усе це чистісінька фантазія допотопного розуму, як і інші «забобонні істини». Але звільнення від забобонів відбувалося дуже поволі, часто із рудиментарними трансформаціями в інші забобони.

Сьогодні я розумію, що так було через те, що відбувалося постійне підживлення забобонів із сфери підсвідомості, бо й саме тодішнє свідомо-національне виховання виходило з пріоритету не особистості, а групи

з абстрактно-національної шкали вартостей, тобто базувалося на певних, мабуть, ще середньовічних стереотипах, які теж давно стали забобоном: ми хотіли, щоб нас сприймали політично, а самі продовжували дивитися на світ через етнографічні шори.

Ходив до школи при Холмській українській гімназії. Вчився за граматику української мови **Івана Огієнка**; у катедральному соборі на святій Данилової горі слухав його проповіді як митрополита з характерним рефреном: «Служити народові – то служити Богові!»; ходив з ровесниками колядувати до нього в митрополичі палати з бібліотекою безмежних розмірів; географії вчився з товстезної «Географії України та суміжних земель» **В. Кубійовича**, історії – за **М. Грушевським**; бачив живого **Омеляновича-Павленка** і часто милувався на вулиці гордою поставою українського морського офіцера **С. Шрамченка** з кортиком... Одне слово, вважав себе дуже національно вишколеним та свідомим, так само й пізніше, коли вчився у Львівській політехніці чи університеті. Вважав себе таким «дуже-дуже» українцем і тоді, коли весною 1960 р. переїхав до Києва – аж до зустрічі з Іваном Світличним.

І ось нарешті такий «національно свідомий та вишколений» стою перед зовні непоказним, щуплої будови вихідцем зі зрусіфікованого Донбасу. І куди поділася ота моя «національна вишколеність»? Бо одразу відчув, що насправді перебуваю тільки на перших шаблях вишколювання – вишколювання духовного, в якому національне природно вплетене у мозаїку вселюдського.

Звичайно, я себе теж виокремлював із загалу людського, але те виокремлення було більше схоже на виокремлення бугая з-поміж череди перед боєм. Іванове виокремлення було зовсім інше, воно підносило в духовну сферу, було настільки органічним і простим, що змушувало ламати навіть мої усталені стереотипи. Він не пригнічував іншого своєю особистістю, а ставив поруч як побратима. І не його вина, що дехто побратимом бути не зумів.

Отак я вперше зрозумів, що справжній, а не показний патріотизм – завжди некрикливий, завжди серйозний і завжди громадянський, а не вузько етнічний. У Івана він був навіть якийсь священно світлий.

Забігаючи трохи наперед, скажу, що цей перший головний Іванів урок із 1962 року дуже знадобився мені через десять років у 35-й різнонаціональній зоні. Завдяки отому широкому безшорному погляді — принципів українців (українців там було, як і скрізь серед політ'язнів, більшість) вдалося дуже швидко перетворити на «притчу во язицех» не тільки емведешного та кагебешного начальства, а й на об'єкт пильної уваги правозахисної громадськості всього світу, що саме тоді бурхливо набирала сили. Як твердить президент Спілки товариств за права людини **Памела Коен** зі США, набирала сили саме завдяки нашому завзяттю.

Але треба віддати першість самому Іванові, а не його принципів, колись кимось засвоєному. Бо, пам'ятаю, як Іван допомагав мені ламати вже в зоні певні залишкові стереотипи у ставленні до деяких росіян, коли з прибуттям до зони **Володимира Буковського** реалізувалася ідея круглого інформаційно-дискусійного столу. Отже, без Івана його принципи так швидко не запрацювали б.

Повертаючись до перших років нашого знайомства з Іваном, пригадую, як бував тодішній Київ вечорами поезії, художніми виставками, дискусіями, диспутами – всупереч спробам начальства взяти все під свій контроль.

Іван бував скрізь і до всього причетний. Він підтримував ідею створення в 1964 р. при Інституті нафтопереробки та нафтохімії, де я працював, постійного історичного лекторію, роботу якого мав скеровувати **Михайло Брайчевський**. Партбюро нашого інституту звернулося з відповідним листом до дирекції Інституту історії АН, і такий лекторій було створено. Активну участь у його роботі брали **Олена Компан** і **Олена Апанович**. Але «вгорі» швидко розчовпали, що і до чого, – лекторій закрили, пославшись на те, що його відвідує публіка, яка не працює в інституті. Та все ж ця плідна ідея історичного лекторію проіснувала ще якийсь час у вигляді офіційного загальноміського лекторію при Будинку вчених Академії наук.

Бачачи мою глибоку зацікавленість історією, Іван все ж узявся формувати в мене ширше зацікавлення іншими сферами. Попросив перекласти українською мовою з польської кілька великих статей з історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, а коли я десь через тиждень приніс переклади, то якимось по-особливому похвалив, розлого відзначаючи добру українську мову і заохочуючи до поширення інтересів за рахунок соціології та мовознавства. Соціологією я справді зацікавився. І до словникової сфери Іван мене згодом, уже в зоні, «укосякав», коли під час мікрофільмування однієї «ксиви» під виглядом часто практикованого методу мозкової атаки вичавив з мене 50 синонімів до дієслова «їсти», а потім, окрилений успіхом, обіцяв ще «вичавити» всі відомі мені синоніми до інших головних дієслів. Але незабаром я поїхав до Володимирської тюрми, і моє захоплення Івановим словником синонімів зачало, а безпосереднє дуже приємне спілкування перервалося.

Поновилися контакти на засланні, і одразу характерним для Івана сюрпризом: величезними пакунками з теплою білизною, одягом та взуттям. Я знав Івана добре, але це було несподіванкою, хоч і дуже приємною; бо скільки ж то часу й енергії треба було витратити спершу на збирання і нагороджування всього, а потім на пакування та пересилання! Неймовірно, навіть якщо врахувати, що головні клопоти несла на собі дружина Івана **Льоля**. І дороге мені спілкування з **Галею Горбач** – теж через Івана, як і безліч інших дорогих мені знайомств...

Знову повертаюся спогадами трохи назад – у серпень-вересень 1965 року. Про перший арешт Івана, як і про інші тодішні арешти, дізнався з «других рук» – від **Михайла Кутинського**, зайшовши до нього в Москві під час службового відрядження в перших числах вересня 1965 року (М. Кутинський мешкав у Москві, а весну й літо проводив в основному в Києві).

Звичайно, то був шок. Але не можу сказати, що він паралізував мене чи когось із моїх близьких знайомих – тільки зробив нас дещо обачнішими, серйознішими й зібранишими. Здається навіть, що навпаки: стимулював суспільну активність, незважаючи на численні, як для того часу, звільнення з роботи.

Ми з викликом ходили колядувати під стіни тюрми КДБ, де сиділи Світличний та інші кияни. Колядували дуже голосно і були впевнені, що нас в камерах обов'язково почують.

Та головним було самвидав. Важливо було переконати начальство, що воно забрало не тих, що самвидавівська активність триває і без заарештованих.

Дуже підносила духом праця **Івана Дзюби** «Інтернаціоналізм чи русифікація?», над якою він тоді закінчував працювати мало не в мене на очах. Далі було розмноження її та розповсюдження сотнями примірників, найчастіше спільно зі статтею **М. Брайчевського** «Воз'єднання чи приєднання?». Розмножували машинописом, фотографією; знаю з десятків людей, що переписували Дзюбин трактат від руки – в Україні й поза Україною (зокрема, в Москві, в Казахстані). Масштаби цього розмноження важко визначити, можу тільки сказати, що через мене пройшло виготовлення понад сотні примірників цих самвидавівських праць; не меншою була кількість читачів моїх двох примірників, що курсували з рук у руки.

На цей період припадає певна зміна акцентів у суспільній свідомості, бо зростання тиражності за рахунок Дзюби і Брайчевського викликало спад тиражності «Загальної декларації прав людини», а також різних, у тому числі й захальних, спогадів з періоду культу Сталіна (загальна тиражність була досить обмежена). Згодом було «Лихо з розуму» **В'ячеслава Чорновола**, «Український вісник» тощо. Але весь час фаворитом був трактат Івана Дзюби, навіть після **Морозового** «Серед снігів».

На Дзюбин трактат був, зокрема, значний попит з боку партійних працівників, особливо найнижчого та нижчого рівнів, і цей попит ми намагалися задовольнити, поки той трактат не потрапив до розряду крамоли, тобто до 1970 року.

Але повернуся знову до 1966 року. У середині квітня почали готувати вітальну телеграму (використовуючи наближення 1 Травня) на ім'я Івана Світличного, ретельно добираючи прізвища, які мають стояти під текстом телеграми. Але 30 квітня Івана випустили, тож ця телеграма фізично не могла до нього потрапити, навіть коли слідчі й допустили б її. Можливо, ті підписи стали в якійсь пригоді КДБ в 1970–1971 рр., коли там почали розробляти сценарій арештів на січень 1972 року.

Я не знав, які корекції в своїй поведінці зробить Іван після звільнення, тому не спішив зустрітися з ним. Але зустріч відбулася випадково в книгарні «Наукова думка», де й перед тим ми часто мимохідь зустрічалися.

У його очах я відчув той самий вогонь і ту саму доброту, і я був безмежно вдячний долі, що знову звела мене з ним. Між нами нічогісінько не змінилося. Я регулярно, як і колись, бував у нього. Іноді з сином Тарасом. І тут я побачив Івана ще з одного боку: виняткову ноту в ставленні до дітей, особливу радість у спілкуванні з ними. І, знову забігаючи вперед, зазначу, що коли після його повернення із заслання повним інвалідом я прийшов до нього з меншим сином Максимом (майже ровесником його племінника Яреми), то побачив усе того ж люблячого дітей Івана. А коли наприкінці візиту Іван якось неймовірно тепло дякував мені, що прихожу до нього саме з сином, а з очей текли сльози зворушення, що й мене сильно зворушило, я збагнув, що це десь із глибини його свідомості, навіть його архетипу, проривається нереалізований батько. А ця розмова Івана з Максимом, хоч йому було важко добирати слова, і він компенсував це якимсь незбагненими порухом тіла, очей, голови і все ж досягав повного успіху, контактуючи з моїм сином, стоятиме завжди перед моїми очима: такий батько завжди порозуміється з сином. Його душа прагнула вчити, виховувати, леліяти дітей. Але я певен, що вона це робить і робитиме, бо мій Максим цей візит згадає і, маю надію, не забуде.

Іван Світличний (20.09.1929 – 25.10.1992)

Досі чомусь розриваємо ідею України, ідею свободи й ідею особистості. У Івана все було в єдності, в якійсь особливій естетичній єдності. І з тої єдності Іван Світличний поставав не просто як правозахисник, а як зачинатель правозахисного руху в Україні. Звичайно, не один він причетний до засвоєння Україною сильної вселюдської ідеї виокремлення з людського загалу окремої особистості, піднесення її та послідовного захисту її прав і свобод. Але ніхто так, як він, своєю особистістю не унаочнював ваги усвідомлення особистості як саморушії суспільного розвитку, як гаранта від скочування людства до прірви дикунства.

Взагалі Івана «розкласти на полиці» неможливо, бо то була дивна органічна єдність, велика особистість. Умів бути і в центрі опору, і центром опору. Спочатку (і то протягом досить тривалого часу) ідея правозахисту в Україні була досить аморфною, не мала глибшого громадянського осмислення. Україна важко усвідомлювала потребу вплетення своїх визвольних змагань у світовий контекст універсальної ідеї захисту прав людини. Заважав менталітет – звичка підпорядковувати себе міфічно вищим національним інтересам, обожнювання етнографізму, а головне – ігнорування особистості. Навіть по десятироках широкого розповсюдження в Україні «Загальної декларації прав людини» інерція сприймання світу через групову свідомість у нас була жахливою, важко піддаючись модерним впливам. По собі знаю, що тільки зустріч з Іваном Світличним та **Семеном Глузманом** у 35-й зоні допомогла мені остаточно поставити крапки над і та одірватися од групо-

вої свідомості в сприйманні світу й вилікуватися від мислення в рамках етнографізму, що й досі дає мені постійне відчуття тих років як найкращих років мого життя.

Не торкатимуся тісних і регулярних контактів Івана-правозахисника з правозахисниками Москви – дуже плідних і для Івана, й для України, і добре відомих начальству, що пильно за ним стежило.

Для Івана ідея особистості взагалі не виходила з новітніх потреб правозахисту, а мала глибоке культурологічне коріння й куди більший заряд – заряд суто естетичний і куди ширше поле застосування. Але правозахисний аспект у ньому був максимально насичений.

Ми часто хизуємося якоюсь особливою традицією волелюбності. Часом здається, що зусиллями новітніх інтерпретаторів нашого не такого вже й далекого минулого витіснимо навіть Росію з її почесного місця «*родины слонов*». Але ж традиції волелюбності є у кожного народу, що розвивався в рамках потужного юдо-греко-християнського річища з його орієнтацією на свободу як головну вартість. Та Україна ще й сьогодні погано засвоїла ідею самодостатності особи з притаманністю їй свободи самої по собі, особи, що дотримується чітких моральних максим. Я не хочу кидати камінь у когось, не хочу бути комусь суддею, але пошесть надмірного вибілювання персонального чи групового минулого дуже гнітить перед пам'яттю Івана.

Іван Гель, Василь Стус, Іван Світличний. Київ, 1968 р.

Якось під час «*мікрофільмування*» чергової порції зонного самвидаву Іван каже мені, лукаво усміхаючись: «*То, виявляється, ви з Надійкою майже не знайомі...*». У голосі не було докору, а просто фіксація раніше розказаного про те, що він читав усі протоколи, складені в справах 1972 року. Єдине, що тут можна було «*притягнути за вуха*», — це якесь легке глузування з наших «*хитрощів*» зі слідчим. Звичайно, Іван мав свою лінію поведінки під час слідства, а для мене зведення контактів з Надійкою до «*шапочного знайомства*» здавалося єдиним способом розірвати ланцюг, який стягував у єдине ціле ланцюжок: Селезенко – Шумук – Надійка – Антонюк – Світличний – спогади Шумука. Я розірвав це біля Надійки, але після Іванової репліки збагнув, що були й інші можливості розірвати той обруч. Хоча своїм методом розриву я нікому, крім себе, нічого лихого не скоїв. Словом, мені це засіло в тім'я, і при першій нагоді я спитав Надійку, як вона ставиться до

того мого «*мало не шапочного знайомства*». І хоч Надійка сказала, що ця «*деталь*» майже не зачепила тоді її уваги, а сьогодні, після цієї зустрічі і поготів, однак щось мені все одно муляє в Івановій тодішній репліці. Мабуть, муляє мій фальш... На слідстві?.. Бодай і на слідстві... Адже завжди є можливість «*не сказати*» по іншому...

До 35-ї зони мене привезли майже на рік раніше Івана. Я вже встиг добре вжитися в ситуацію, і мене дуже турбували часті розпитування підозрілих зеків про моє ставлення до можливого приїзду Світличного. Не знаю, чи справді спрацювали мої хитрощі, але Івана таки прислали до нашої зони – на величезну віху всіх, хто його знав.

Іван одразу взявся за відновлення віршів, створених у слідчому ізоляторі КДБ у Києві. Я з великою радістю прилучився до тої його роботи. Усе було зроблено швидко, і перша велика хвиля зонних репресій не застала нас зненацька, бо все найважливіше і найбільше обсягом уже встигло опинитися на волі. Ми встигли навіть із великою книжкою – томом вибраних поезій зеків різних національностей 35-ї зони та відомим інтерв'ю газети «Уніта», до якого було залучено широкий спектр зеків.

Про погану Іванову пам'ять ходять легенди, але я цього не помічав. Звичайно, ідеальної пам'яті він не мав. Міг легко забути щось другорядне, але важливе, як мені здається, – ні. Його пам'ять рухалась дивною спіраллю, використовуючи якийсь компенсаційний механізм. Це я спостерігав під час послідовного, одного за одним, відновлення його віршів, створених у слідчому ізоляторі КДБ. Про якусь особливо цілеспрямовану пам'ять Івана свідчить також проведена на дуже високому рівні, наче на одному подиху, лекція про Чернишевського як предтечу більшовизму (десь одразу після прибуття до табору зі слідчого ізолятора КДБ в 1973 р.). Лекція без жодного запису на папері. Він збирався перенести на папір, але чи встиг – не знаю. Словом, щось важливе, як результат інтелектуального напруження, пам'ятав або згадував, ще й дуже своєчасно нагадував іншим, що мали кращу механічну пам'ять. Бо сповідував свою максиму: «*Як не я, тоді – хто?*».

Коли хтось хоче докладніше познайомитися з Іваном-правозахисником в ув'язненні, нехай читає вірші, хроніки і все інше, що виходило з 35-ї зони. Запевняю, що на всьому є рука і серце Івана. Пишу про це із знанням справи, бо більшість речей, що виходили із зони «*лівим шляхом*» до мого від'їзду у Володимирську тюрму, «*мікрофільмував*» я – із чернеток, які правив Іван; я ж і передавав потім ті «*ксиви*» та пакети за зону.

І коли тепер читаю опубліковані нині в Україні вірші, надіслані тоді із зони – чи то у вигляді мікроксив, чи офіційно через цензуровані листи додому, то чомусь із щемом згадую всі Іванові правки – і в *Ігоря Калинця*, і в *Тараса Мельничука*, не кажучи вже про *Івана Коваленка* та інших поетів, згадую характерні Іванові слова та образи, як згадую й ту неповторну атмосферу зонної творчості – в умовах ПКТ (приміщеннях камерного типу) і в умовах карцеру – творчості всупереч пильному окові наглядача і стукача, атмосферу творчості, яку створив Іван і ніхто більше. Для Ігоря Калинця то була реалізація девізу «*Ні дня без строчки!*». А для Івана, то «*Кожен день – Великдень*» як відчайдушна спроба протиставитися аморальності суспільства зусиллям Духу, «*бо (за Жоржем Бернасом) усе в сфері Духу – Голгофа*». ■